

Մոսկվայում, որպեսզի մայրենի լեզու ուսուցանի մատաղ սերնդին: Դեռևս դրանից առաջ, այդ նույն նպատակով, Լազարյաններն էին դիմել Սիմեոն կաթողիկոսին, և վերջինս խոստացել էր մի ուսյալ հոգևորական ուղարկել Մոսկվա: Հիշյալ դիմումներից երևում է, որ Մոսկվայի հայերն այդ ժամանակ քահանա ևս չեն ունեցել: Հարգելով Մոսկվայի հայերի կրկնակի դիմումը, Սիմեոն կաթողիկոսը թույլատրում է Վարդան վարդապետին տասը տարով մնալ Մոսկվայում:

1788 թ., Պետերբուրգի հայկական տպարանի հիմնադիր Գրիգոր Խալաթյանի մահից հետո, երբ դրվեց տպարանը Պետերբուրգից մի այլ հայաբնակ վայր տեղափոխելու հարցը, Հովակիմ Լազարյանը ցանկություն հայտնեց տպարանը փոխադրել Մոսկվա և այնտեղ հիմնել ուսումնարան, քանի որ առավել նպատակահարմար էր համարում հայկական մեծ դպրոց ստեղծել Ռուսաստանի մայրաքաղաքում:

Վերոհիշյալ հանգամանքով բացահայտվում են Մոսկվայի հայկական զաղթօջախի կոլտուր-մշակութային ձգտումները, ինչպես և այն առաջատար դերը, որ կոչված էր խաղալու Մոսկվան ոչ միայն Ռուսաստանի հայկական պաղթավայրերի, այլև առհասարակ հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքում:

5. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ԳԱՂԹՕՋԱՆԸ

XVIII դարի սեմին նեալի ամերին հիմնադրված Սանկտ-Պետերբուրգ մայրաքաղաքը կոչված էր նշանակալից դեր խաղալու ռուսական կայսրության քաղաքական ու տնտեսական կյանքում: Ռուսական նոր մայրաքաղաքը դեպի իրեն ձգեց մեծ թվով հայ և այլազգի վաճառականներ, արդյունաբերողներ և արհեստավորներ, որոնք տնտեսական շահերով սերտորեն կապված էին Ռուսաստանի հետ:

Քաղաքի հիմնադրման առաջին իսկ տարիներին Պետերբուրգում բնակություն են հաստատում հայ վաճառականներ, որոնք այստեղ ստեղծում են իրենց առևտրական գրասենյակները և առևտուր կատարում եվրոպական երկրների հետ: Հայ վաճառականների հայտնվելը Պետերբուրգում մեծապես առնչվում է Արխանգելսկի վրայով դեպի Եվրոպա տանող առևտրական նախկին մայրուղու նշանակության անկման և Բալթիկ ծովի վրայով կատարվող տարանցիկ առևտրի անընդմեջ զարգացման հետ:

Արդեն 1726 թ. ռուս-եվրոպական առևտրի 90 տոկոսը կատարվում էր Պետերբուրգի վրայով: Պետերբուրգը դարձավ նաև տարանցիկ առևտրի նշանավոր կայաններից մեկը: Այսպես, Աստրախանի և Պետերբուրգի վրայով Եվրոպա առաքվող արևելյան ապարանքների արժեքը 1733—1748 թթ. կազմել է 2.749659 ռուբլի, ընդ որում դրա մոտ 80 տոկոսը՝ 2.207883 ռուբլի արժեքումարով կատարվում էր հայ վաճառականների ձեռքով⁵⁸: Բավական մեծ էր նաև հայ վաճառականների դերը Եվրոպայից Ռուսաստանի վրայով դեպի Իրան կատարվող միջնորդ առևտրում:

Ռուսական նոր մայրաքաղաքի հետզհետե աճող դերի հետ մեկտեղ աճում

⁵⁸ Տե՛ս А. Юхт, Восточная торговля России в 30—40-х гг., XVIII в. и роль в ней армянских купцов, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.) 1956, № 8, էջ 60:

իր նաև տեղի հայ ազդարնակչությունը, վաճառականների և արհեստավորների կողքին հանդիս էին դալիս նաև թարգմաններ, որոնք աշխատում էին ղևապանական պրիկաուրում (1720 թվականից Արտաքին գործերի պետական ատոմում էին հայեր Աֆանասի Պանկրատովը⁵⁹, Լուկա Շիրվանովը (Ղուկաս Շիրվանենց)՝ սղնախներում Պետրոս I-ի ներկայացուցիչ, հայ ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ Իվան Կարապետի եղբայրը և ուրիշներ:

Սկզբնական շրջանում Պետերբուրգի հայկական գաղթավայրը սկսեց կազմավորվել վասիլևյան կղզում: Հայերից առաջին խոշոր հողակտորը այստեղ ձեռք էր բերել Լուկա Շիրվանովը: Վերջինիս տունը և հողամասը աղատված էր ղինվորական պարհակից, որովհետև նրա տանն էին օթևանում «Բարձրագույն Դուռ ուղարկված նշանավոր հայերը»⁶⁰:

1714 թ. արդեն Պետերբուրգում հայերի թիվն այնքան էր աճել, որ հայկական եկեղեցի կառուցելու անհրաժեշտություն էր զգացվում: Սակայն այդ հարցը հիշյալ ժամանակաշրջանում դրական լուծում չստացավ, և Պետերբուրգի հայերի կարիքները հոգալու համար հոգևոր հովիվներ էին գալիս Մոսկվայից: Միայն 1730-ական թվականներին է, որ Պետերբուրգում հաստատվեց ռուսահայ գաղթավայրերի հայտնի գործիչներից Հովհաննես քահանա Շերիստանյանը և այստեղ քահանայի պաշտոն վարեց մինչև իր մահը՝ 1787 թվականը:

Պետերբուրգի հայկական գաղութը մեծաթիվ չի եղել: Ըստ արխիվային որոշ տվյալների, XVIII դարի վերջերին Պետերբուրգում մշտական բնակություն հաստատած հայերի թիվը կազմել է 120—150 մարդ⁶¹, մինչդեռ ռուսահետադոտողներից մեկը 1794 թ. տեղի հայկական բնակչությունը հաշվում է 100 տուն: Այսուամենայնիվ, Պետերբուրգի հայ գաղութը, փոքրաթիվ լինելով հանդերձ, նշանավոր դեր է խաղացել և ունեցել է տեսակարար մեծ կշիռ:

Հետաքրքիր է նշել, որ տասնյակ տարիներ բնակվելով Ռուսաստանում և հանդիսանալով Պետերբուրգի հայկական գաղութի կենտրոնական դեմքը, Լուկա Շիրվանովը միայն 1738 թ. է ընդունում ռուսական հպատակություն ու գրանցվում որպես «Մանկտ-Պետերբուրգի քաղքենի»: Այս պարագան խոսում է այն մասին, որ Պետերբուրգի, ինչպես նաև Ռուսաստանի հայկական այլ գաղթավայրերի բնակչության մի սովոր մասը աշխատում էր պահպանել իր նախկին հպատակությունը, որպես առավել մեծ երաշխիք արտոնությունների պահպանման:

XVIII դարի կեսերին Պետերբուրգի կենտրոնական մասում, Ձմեռային պալատի շրջակայքում, հայտնվում են հայ նոր վաճառականներ, որոնք կառուցում են իրենց տները և առևտրական ու արդյունագործական հաստատությունները: 1752 թ. Պետերբուրգում հիշատակվում է հայ վաճառական և ոսկերիչ, «Բենգալյան քաղաքացի» Արտեմի Շերիմանի անունը: 1750-ական թվականներին Պետերբուրգում հաստատվեցին և որպես Պետերբուրգի քաղաքացիներ գրանցվեցին նոր-ջուղայեցի Իսախանով չորս եղբայրները, որոնք 1758 թ. հիմնեցին Ռուսաստանի առաջին բաժնետիրական ընկերություններից

⁵⁹ Տե՛ս ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 108, л. 12:

⁶⁰ Տե՛ս ЦГАДА, ф. 1252, оп. I, д. 19, л. 6:

⁶¹ Տե՛ս ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 108, л. 12:

մեկը՝ Իրանի հետ առևտուր կատարելու համար։ Այդ ընկերությունը երկարատև կյանք չունեցավ, որովհետև 1762 թ. Եկատերինա II-ի գահակալությունից անմիջապես հետո, վերացվեցին բոլոր տեսակի առևտրական մենաշնորհները։ Հայ վաճառականների կողմից նման առևտրական ընկերություն ստեղծելու փորձ կատարվեց նաև 1773 թ.։

Պետերբուրգի հայերը XVIII դարի կեսերին այնտեղ հիմնեցին մետաքսագործական ֆաբրիկաներ։ Մետաքսագործական ֆաբրիկաներ ունեին Արտեմի Մանուիլովը, Բոգդան Ախվերդովը, Լուկա Շիրվանովի որդի Պետրոս Շիրվանովը, Մանուկարյան եղբայրները, որոնցից առաջին երեքի ֆաբրիկաները տեղադրված էին Վասիլևյան կղզում։

Այդ ֆաբրիկաներում արտադրվում էին արևելյան ղանաղան գործվածքներ՝ մետաքսյա կերպասներ, գուլպաներ, ձեռնոցներ և այլն։ Հետաքրքրական է, որ այդ ֆաբրիկաների դազգահները բերված էին Մոսկվայից, հայ Ստեփան Ֆիտոնովի ֆաբրիկայից, որը շատ ավելի վաղ էր հիմնադրված⁶²։

1760-ական թվականների սկզբներին Պետերբուրգ է գալիս ու իր առևտրական գրասենյակը հիմնում Հովհաննես Լազարյանը։ Շատ շանցած՝ 1764 թ. նա նշանակվում է պալատական ոսկերիչ և կարողանում է ամուր կապեր հաստատել արքունական շրջանների հետ, ակնառու դեր խաղալով նաև Պետերբուրգի ու ողջ Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի ներքին կյանքում։

Պետերբուրգի փոքր, բայց հարուստ ու ճանաչում ստացած հայկական գաղթավայրը շուտով դառնում է հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների կարևորագույն մի օղակ՝ հատկապես Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից ռուսական արքունիքի հետ բարեկամական կապեր ստեղծելուց հետո։ Պատահական չէ, որ շուրջ 30 տարի հայկական եկեղեցիների կառուցումն արգելակող հրամանագիրը 1770 թ. մայիսի 22-ի նոր հրամանագրով վերացվում է, իսկ մինչև այդ արդեն կարգադրվել էր հողամաս հատկացնել հայկական եկեղեցու շինության համար։ 1770—1779 թթ. հայտնի ճարտարապետ Ֆելտենի նախագծով կառուցվում է Պետերբուրգի ս. Կատարինե հայկական տաճարը, իսկ 1791 թ.՝ հայկական գերեզմանատան ս. Հարություն եկեղեցին։ 1779 թ. հիմնվում է Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայկական եկեղեցիների միացյալ հոգաբարձությունը։ Առաջին հոգաբարձու է ընտրվում Հովհաննես Լազարյանը և մնում այդ պաշտոնում մինչև իր մահը՝ 1801 թ.։

Պետերբուրգի հայկական գաղթավայրի նշանակությունն առավել ևս մեծացավ 1781 թ., երբ այնտեղ հաստատվեց Գրիգոր Խալդարյանի տպարանը, որ գտնվում էր հայկական եկեղեցու մոտ գտնվող Հովհաննես Լազարյանի տանը։ Այս տպարանում առաջին հերթին հրատարակվեց մայրենի լեզվի «Այբբենարան» (1781), որը կոչված էր բավարարելու Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի մատաղ սերնդին կրթելու պահանջները։

Հայ ազատագրական շարժման ռուսահայ նշանավոր գործիչներ Հովսեփ Արղուիսյանը և Հովհաննես Լազարյանը Պետերբուրգում էին բանակցություններ վարում ռուսական կառավարության հետ՝ Հայաստանի ազատագրման և նրա ապագա քաղաքական կացության հարցերի վերաբերյալ, այնտեղ էին մշակում հայ-ռուսական դաշնակցային պայմանագրի ծրագրերը։ Մեծ աշխատանք էր տարվում նաև Հայաստանի անցյալը, հոգսաշատ ու տառապալից

⁶² См. в ЦГАДА, ф. 1252, оп. I, д. 19, л. 18:

ներկան ռուս հասարակայնությանը և կառավարող շրջաններին ներկայացնելու համար: Այդ նպատակով է, որ ռուսական զինվորական ծառայության մեջ գտնվող վառում վահանովը թարգմանում է Մովսես Խորենացու հայտնի ողբը՝ «Плач о Армении» վերտառությամբ, և հրատարակում 1786 թ., վահանովի թարգմանությամբ: Նույն՝ 1786 թ. Պետերբուրգում հրատարակվում է «Նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակ» երկը, որ ձոնվում է իշխան Գ. Ա. Պոտյոմկինին: Կասկած չկա, որ ինչպես թարգմանությունների ընտրության, այնպես էլ հրատարակության կետ-նպատակը Հայաստանի վիճակի վերաբերյալ առավել լրիվ պատկերացում տալն էր, հայ ժողովրդի բաղձանքներն արտահայտելը և Հայաստանի ազատագրության գործում հարկ եղած ռազմա-քաղաքական օգնության կազմակերպումը:

Պետերբուրգի հայ դաղթօջախի ղործիչներն, առհասարակ, շահագրգռություն էին հանդես բերում ինչպես իրենց, այնպես էլ ռուսահայ մյուս գաղթավայրերի ազգային լուսավորությունն առաջ մղելու գործում: Պետերբուրգի հայ դաղթօջախի ակնառու անդամներից Մարգար Մանուչարյանը 1782 թ. դիմեց Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիային և խնդրեց ծրագիր նախապատրաստել՝ Աստրախանում հիմնվելիք հայկական դպրոցի համար⁶³:

Պետերբուրգում 1799 թ. Հովհաննես Լազարյանի հանձնարարությամբ Գրիգոր վարդապետ Տեր-Ստեփանյան Արարատցու կողմից կազմվեց ապագա Լազարյան ճեմարանի կանոնադրության առաջին նախագիծը, որով ուրվագծվում էր այն խոշոր դերը, որ կոչված էր խաղալու Լազարյան ճեմարանը հայ մատաղ սերնդի դաստիարակության, հայկական մշակույթի զարգացման գործում⁶⁴:

Գրավելով կենտրոնական դիրք ռուսահայ մյուս գաղթավայրերի նկատմամբ և ավելի մոտ կանգնած լինելով ռուս կառավարական շրջաններին, Պետերբուրգի հայկական գաղութի գործիչները խոշոր դեր են խաղացել նաև Աստրախանի, Նոր Նախիջևանի, Գրիգորիոպոլի, Ղզլարի և հայկական այլ գաղթավայրերի ամենօրյա խնդիրներին դրական լուծում տալու ուղղությամբ: Այդ հարցում հատկապես խոշոր է Հովհաննես Լազարյանի գործունեությունը: Վերջինիս, ինչպես նաև ռուսահայերի թեմակալ Հովսեփ Արղուսյանի միջնորդության և քանքերի շնորհիվ XVIII դարի վերջում վերահաստատվեցին նախկին կայսրերի կողմից Ռուսաստանի հայ բնակչությանը տրված արտոնություններն ու առանձնաշնորհումները:

Ուժեղ են եղել նաև Պետերբուրգի հայ գաղթօջախի առևտրա-տնտեսական կապերը ռուսահայ մյուս գաղթավայրերի և հատկապես Մոսկվայի ու Աստրախանի հետ: Հիշյալ գաղթավայրերի միջոցով էին Պետերբուրգի հայ ձեռնարկատերերը ստանում իրենց ֆաբրիկաների համար անհրաժեշտ հումքը՝ մետաքս, ներկեր և այլն: Մյուս կողմից, հիշյալ ձեռնարկությունների արտադրանքը մասամբ իրացվել է հայկական գաղթավայրերում: Այս հանգամանքը ևս ստիպել է Պետերբուրգի հայ ֆաբրիկաներին ու վաճառականներին՝ գործնական օգնություն ցույց տալ ռուսահայ գաղթավայրերի բնակչությանը:

⁶³ Տե՛ս Կ. Григорьян, Армянская культурная колония в Петербурге в XVIII веке, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1953, № 9, էջ 72:

⁶⁴ Տե՛ս Վ. Դիլյան, Լազարյան ճեմարանի հիմնադրման պատմությունից, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1961, № 7:

Պետերբուրգի հայ գաղթավայրի գործիչները կարևոր դեր են խաղացել նաև հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամական հարաբերությունների ամրապնդման գործում: Այդ իմաստով չի կարելի երկրորդական համարել այն իրողությունը, որ Հովհաննես Լազարյանն իր միջոցներով Պետերբուրգից ոչ հեռու գտնվող Սոֆիա (Ցարսկոյե սելո) քաղաքում 1784 թ. հիմնեց քաղաքային ժողովրդական դպրոց:

Պետերբուրգի հայկական գաղթօջախը տնտեսական, առևտրական, քաղաքական և մշակութային կյանքում ունեցել է իր ուրույն տեղը, կարևոր դեր խաղալով հայ գաղթավայրերի պատմության մեջ: